

ارائه الگوی عوامل مؤثر بر ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی:

یک مطالعه کیفی

قاسم ساعدی^۱ - عبدالرضا ادهمی^{۲*} - احمد سعیدی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۳۱ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۰۴

چکیده:

پژوهش حاضر با هدف شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی و ارائه مدل مناسب و در راستای ارتقاء وضع موجود انجام شده است. روش پژوهش حاضر مطالعه کیفی بود که به شیوه داده بنیاد انجام شد. جامعه آماری شامل ۱۵ نفر از افراد صاحب‌نظر در حوزه تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی بودند که با روش نمونه‌گیری هدفمند و نظری انتخاب شدند. براساس یافته‌های پژوهش، ابعاد و مؤلفه‌های ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی در ۶ طبقه شامل بُعد پدیده مرکزی (ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی)، لزوم توجه یکپارچه و سیستمی به همه ابعاد ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی الزامی بوده و باعث توسعه متوازن، هماهنگ، یکپارچه و اثربخش تاب‌آوری اجتماعی در شرایط بحرانی در کشور است.

واژگان کلیدی: تاب‌آوری، تاب‌آوری اجتماعی، تحریم سیاسی، تحریم اقتصادی

JPIR-2106-1911

^۱ - دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲ - دانشیار جامعه‌شناسی سیاسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران: نویسنده مسئول

adhamiab@yahoo.com

^۳ - استادیار موسسه پژوهش و برنامه ریزی آموزش عالی، ایران

در جهانی زندگی می‌کنیم که با مخاطرات و تنش‌های بسیاری مواجه هستیم و هر روز بر شدت این تنش‌ها افزوده می‌شود. این مسئله زمانی مهم می‌شود که امروزه ما نمی‌توانیم به سادگی نسبت به وقوع تغییرات، عکس‌العمل نشان دهیم در وضعیتی که با مجموعه‌ای از فشار-های جدید و پیچیده‌ای مواجه هستیم که مدام در حال تغییر هستند. بر همین مبنا در سال‌های اخیر مباحث مربوط به مقاوم‌سازی و تاب‌آوری در کنار سایر نظریه‌ها و نظریات مطرح و در مبادی نظری و آکادمیک از جایگاه مهمی برخوردار گشته است. (پیغامی و همکاران، ۱۳۹۴)

نکته مهمتر آنکه در سال‌های اخیر به خصوص بعد از ایجاد بحران مالی ۲۰۰۸، مخاطرات و تغییرات ایجاد شده در حوزه اقتصادی بر سایر حوزه‌ها مثل حوزه سیاسی، زیست‌محیطی و مخصوصاً حوزه اجتماعی اثرگذار بوده است. فقر، تورم افسارگسیخته، بیکاری‌های گسترده، محرومیت‌های اقتصادی و افزایش سرسام‌آور هزینه‌های زندگی از جمله پیامدهای بحران‌های مالی اخیر است که هر یک می‌تواند عاملی باشد که فرد را به سمت بحران‌های اجتماعی همچون روابط ناسالم، بزهکاری و خشونت، سوق بدهد. (گزارش بانک جهانی، ۲۰۱۰)

به کارگیری تحریم‌های اقتصادی و سیاسی به عنوان ابزار سیاست خارجی کشورها در سالیان اخیر به گونه‌ای گسترش یافته است که محققان عرصه روابط بین‌الملل از «پیدمی» و «جنون تحریم‌ها» صحبت می‌کنند. ایران، کشوری است که سخت‌ترین تحریم‌ها در طول تاریخ، علیه آن اعمال و تشدید تحریم‌ها باعث آسیب‌پذیری فراوانی به خصوص در بخش اقتصادی و اجتماعی کشور و بالطبع، مناطق و بخش‌های آن شده و در نهایت موجب تعطیل شدن بسیاری از بنگاه‌ها و رشد منفی در اقتصاد ایران شده است؛ هرچند که این روند درس‌های تاب‌آورانه‌ای را برای همه سطوح جامعه به همراه دارد. (ایزدی، ۱۳۸۷)

از نگاه محققان حوزه تاب‌آوری جوامع، پایه و اساس اصلی پایداری یک جامعه در برابر بحران‌ها، فشارها و تحریم‌ها، در میزان تاب‌آوری اجتماعی آن جامعه نهفته است. به عبارتی دیگر تاب‌آور بودن یک جامعه به لحاظ ابعاد و مؤلفه‌های اجتماعی است که می‌تواند آن جامعه را به سوی تاب‌آوری در سایر ابعاد رهنمون ساخته و مسیر تحقق آن را هموار نماید. در همین زمینه تاب‌آوری اجتماعی به عنوان توانایی جوامع انسانی برای تحمل حوادث خارجی یا نابسامانی‌های موجود در زیرساخت‌های آن نظیر تغییرات محیطی، یا دگرگونی‌های شدید اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و همچنین توانایی این جوامع برای بازبایی و بازتوانی از چنین نابسامانی‌هایی تعریف

می‌شود. به عبارت دیگر تاب‌آوری اجتماعی ظرفیت جامعه برای انطباق با تغییرات یا دگرگونی‌ها و حفظ رفتار سازگارانه بوده و زیربنای تاب‌آوری در ابعاد فرهنگی، مدیریتی، محیطی و کالبدی، سیاسی و اقتصادی است. این تاب‌آوری در سیستم اجتماعی می‌تواند به وسیله بررسی متغیر-های مدیریتی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و در هر دو حالت فضایی و غیرفضایی مورد بررسی قرار گیرد. چهار عامل حیاتی در تاب‌آوری سیستم‌های اجتماعی-زیست محیطی اهمیت دارند: درس آموزی و یادگیری همراه با تغییر و یا عدم قطعیت؛ افزایش تنوع که باعث افزایش قابلیت یادگیری از سوانح می‌شود؛ ترکیب انواع متفاوت دانش با درس آموزی از تجارب؛ ایجاد فرصت برای خودسازماندهی که از طریق تقویت مدیریت جامعه محور، ایجاد قابلیت‌های مدیریتی، تقویت حافظه سازمانی و پرورش یادگیری سازمان‌ها و مدیریت مشارکتی صورت می‌گیرد.

ضرورت و اهمیت این پژوهش

علل تاکید بر اهمیت تاب‌آوری، نه تنها به پیشرفت سایر جوامع در این باب، بلکه به ماهیت و ضرورت پرداختن به تاب‌آوری به سبب وجود مخاطراتی است که کشور با آنها روبرو است. مخاطرات ناشی از نوسانات منابع حاصل از صادرات نفت و تحریم‌های بین‌المللی (به عنوان نمونه‌ای از مخاطرات بیرونی) بر اقتصاد و سیاست ایران هشدار دهنده آن است که تاب‌آوری در برابر اختلال-های خارجی بسیار مهم بوده و تحقق رشد شتابان و پایدار هدف‌گذاری شده در سند چشم‌انداز کشور در دنیای به شدت در حال تلاطم و تغییر، مستلزم ارتقای سطح تاب‌آوری است. همچنین با اندازه‌گیری تاب‌آوری می‌توان، عوامل مؤثر بر آن را نیز مشخص کرد.

تاب‌آوری، در بحران‌ها و تحریم‌ها نقش عمده‌ای ایفا می‌کند و شناخته شده‌ترین عاملی که با تاب‌آوری اجتماعی رابطه معکوس دارد آسیب‌پذیری اجتماعی است، لذا در هر سامانه اجتماعی برای مواجهه شدن با تغییرات و تهدیدات بایستی تمهیداتی لحاظ گردد که بتواند به نحو بهینه مواجهه و مقابله کند. بنابراین ترکیب تاب‌آوری با روش‌های بالینی، آموزشی، مددکاری و مشاوره بسترساز و حامی رشد و بالندگی انسان خواهد بود و توسعه تاب‌آوری است که به پروتکل‌های درمانی، مداخلاتی و انواع روش‌های توانمندسازی اعتبار می‌بخشد. مشارکت‌های مدنی و حمایت-های اجتماعی نیز در همه حال بر تاب‌آوری فردی و اجتماعی تأثیرات عمیق می‌گذارند، چرا که باور افراد نسبت به خود در حمایت‌های اجتماعی پرورده می‌شود. حمایت‌های اجتماعی می‌تواند با تقویت جریان رشد و کاهش اثر تحریم‌ها، تأثیر انتخاب‌های نادرست، اتفاقات تلخ و اثرات تحریم‌ها را کاهش دهد و از این طریق به توسعه تاب‌آوری اجتماعی کمک کند. (سام‌آرام و منصور، ۱۳۹۶)

در ضرورت پرداختن به توسعه این مفهوم، می‌توان بیان کرد که با توجه به شرایط تحریم-

های اقتصادی و سیاسی در ایران لزوم توجه به این مقوله خیلی بیشتر شده است. کشور ما نیز به لحاظ ارتباطاتی که با دنیای خارج دارد از اثرگذاری تنش‌ها و بحران‌های اخیر ایجاد شده خصوصاً در حوزه اقتصادی، در دنیا مستثنی نیست. (کیال، ۱۳۸۷) تحریم‌های بین‌المللی سالیان اخیر علیه کشور ما که در حوزه سیاسی و اقتصادی رخ داده است، تأثیرات فراوانی را بر ابعاد مختلف زندگی مردم ایران گذاشته است. بیکاری کارگران به دلیل ورشکستگی و تعطیلی بنگاه‌های اقتصادی، مشکلات و موانع در تأمین دارو و نهاده‌های اولیه برای تولید کالاهای ضروری، نوسانات قیمتی شدید در بازار کالا و خدمات و ... مهمترین مشکلاتی بوده است که طی سال‌های اخیر بر مردم تحمیل شده و معیشت و زندگی اجتماعی آنان را تحت تأثیر خود قرار داده است. با وجود چنین شرایط ناشی از تحریم‌های سیاسی و اقتصادی، مسلماً برای برنامه‌ریزان اجتماعی کشور، توجه و عنایت ویژه به مقوله تاب‌آوری در امر سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در راستای مقاوم سازی اجتماعی کشور، امری مهم و ضروری خواهد بود.

مطالعه پیش‌رو مبتنی بر دانش و تجربه‌های نظری و عملی پژوهشگر، سعی دارد مطالب ارزنده‌ای را در اختیار خوانندگان قرار دهد. با توجه به اهمیت موضوع و نقش فوق‌العاده تاب‌آوری اجتماعی در مقابله با تحریم‌های سیاسی و اقتصادی، در این پژوهش الگویی برای عوامل مؤثر بر ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط بحران‌های سیاسی و اقتصادی، ارائه خواهد شد.

روش تحقیق

در روش نظریه داده بنیاد، محقق از فرضیه‌های از پیش شکل گرفته منع می‌شود. بنابراین، با توجه به اینکه روش تحقیق در مرحله کیفی از نوع گراند تئوری می‌باشد با کاوش بیشتر در داده‌های بدست آمده حین تحقیق، فرضیه‌ها تکمیل می‌شوند. به عبارتی ماهیت اکتشافی تحقیق که منجر به تدوین الگویی برای ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های اقتصادی و سیاسی می‌شود، اقتضا می‌کند که فرضیه‌ای برای این پژوهش متصور نباشیم و در اصل پاسخ دادن به سوالات تحقیق و تدوین و اعتباریابی الگو از اهمیت برخوردار باشد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در علوم مختلف تعاریف متفاوتی از تاب‌آوری ارائه شده است. واژه تاب‌آوری‌در فرهنگ لغات، توانایی بازیابی یا بهبود سریع، تغییر؛ شناوری و کشسانی و همچنین خاصیت فنی و ارتجاعی ترجمه شده است که البته این واژه‌ها، رسایی و گویایی لازم را برای انتقال مفهوم این واژه ندارند. به همین دلیل، ترجمه تاب‌آوری به‌عنوان معادل فارسی این واژه، اصطلاح بهتر و

^۱-Resilience

مناسب‌تری است. (رضایی، ۱۳۸۹) به عقیده اسکاپ^۱ (۲۰۱۲) تاب‌آوری مفهومی است دال بر ظرفیت جوامع و اقتصاد برای انطباق با شوک در زمان روبه‌رویی با بحران. ظرفیت مقاومت در برابر شوک و اختلالات با حداقل اختلال در عملکرد سیستم. (به نقل از نیکمردنمین و همکاران، ۱۳۹۳) تاب‌آوری، قابلیت بازگشت اقتصاد ملی یا منطقه‌ای در مواجهه با یک شوک برونزا (خارجی) به حالت پیشین با همان نرخ رشد ستانده، اشتغال یا جمعیت می‌باشد. (بلنچارد و کتز، ۱۹۹۲؛ روز و لیو، ۲۰۰۵؛ بریگوینگلو، ۲۰۰۸؛ فیر، ساگردوت و استرن، ۲۰۰۷)

پنج مؤلفه تاب‌آوری؛ استحکام، افزونگی، پرتدبیری، پاسخ‌دهندگی و خودبازیابی می‌باشد. استحکام به توانایی جذب و تاب‌آوردن در مقابل آشفتگی‌ها و بحران‌ها اشاره دارد. افزونگی، داشتن ظرفیت اضافی و سیستم‌های پشتیبانی است که در صورت بروز آشفتگی‌ها امکان حفظ کارکردهای محوری را می‌دهد. فرض مؤلفه افزونگی این است که در صورتی که زیرساخت‌ها و نهادهای حساس یک کشور طوری طراحی شوند که برای دستیابی به اهداف و مقاصد، برخوردار از طیفی از روش‌ها، سیاست‌ها، راهبردها و خدمات همپوشان باشند، احتمال فروپاشی کشور در شرایط تنش یا از کار افتادن برخی زیرساخت‌ها، کاهش می‌یابد. پرتدبیری به معنی توان سازگاری با بحران، انعطاف در پاسخ‌دهی و در صورت امکان، تبدیل پیامدهای منفی به پیامدهای مثبت است. پیش‌فرض پرتدبیری آنست که چنانچه نهادها و سیستم حکمرانی به چالش کشیده شوند یا از کار بیفتند امکان سازماندهی خودجوش در درون سیستم وجود دارد. پاسخ‌دهندگی یعنی، توانایی بسیج کردن سریع نیروها در برابر بحران‌ها. بازیابی، یعنی توانایی کسب مجدد درجه‌ای از وضعیت نرمال پس از یک بحران یا حادثه، از جمله، توانایی سیستم برای تاب‌آوری و انطباق‌پذیری و نیز تکامل تدریجی برای تعامل با محیط جدید یا تغییر یافته. (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۳)

اصطلاح تاب‌آوری اجتماعی اولین بار توسط ادگر^۵ مطرح شد. (پرتوی و همکاران، ۱۳۹۵) تاب‌آوری اجتماعی به ظرفیت‌های جامعه و اجتماعات شهری برمی‌گردد. (حسینی المدنی، ۱۳۹۵) مفهوم تاب‌آوری اجتماعی نیز در جوامع مختلف دارای پیچیدگی‌های خاصی است، همان‌گونه که تاب‌آوری می‌تواند در سطوح مختلف تحلیل و درک شود تاب‌آوری اجتماعی نیز دارای سطوح مختلفی است. (رضایی، ۱۳۸۹) اگر توجه به جنبه‌های اجتماعی در تاب‌آوری بیشتر از

1- Escap

2- Blanchard & Katz

3- Rose and Liao

4- Feyrer, Sacerdote & Stern

5- Adger

توجه به زیرساخت‌های کالبدی و فیزیکی در مدیریت بحران اهمیت نداشته باشد دست‌کم همان اندازه حائز اهمیت است. (لوسینی،^۱ ۲۰۱۵) هدف اصلی تاب‌آوری اجتماعی ارتقای ظرفیت و مهارت افراد، گروه‌ها و سازمان‌ها در مواجهه با بحران‌ها می‌باشد. (اوبریست و همکاران، ۲۰۱۰) تاب‌آوری اجتماعی توانایی گروه‌ها یا مجامع در غلبه بر نقش‌ها، ناهمگونی‌ها و نابسامانی‌های بیرونی است که این امر در نتیجه تغییرات محیطی، اجتماعی و سیاسی ایجاد می‌شود. همچنین گاهی اوقات بیان شده است که معانی تاب‌آوری موضوعی گنگ و سخت است تا بتوان آن را به صورت کاربردی و عملی انجام داد. (پرومبرگر و همکاران، ۲۰۱۴)

تاب‌آوری اجتماعی از سه بعد تشکیل شده است: ایجاد ظرفیت، سازگاری ظرفیت‌ها و قابلیت تغییر ظرفیت‌ها، هر برنامه‌ای مبتنی بر توانمندسازی با رویکرد ارتقای بهره‌وری منجر به ارائه خدمات بهینه و افزایش رضایت جوامع مبتلا به بحران می‌گردد. به همین دلیل افزایش رواج تفکر تاب‌آوری اجتماعی در دهه‌های اخیر نشان‌دهنده تحول مهم در مدیریت بحران است که تمرکز و توجه زیادی را به سازمان اجتماعی و ظرفیت‌های سازگار هدایت می‌کند. (کرتنی،^۲ ۲۰۱۶) به منظور ترویج تاب‌آوری اجتماعی شاخص‌های دستیابی به دموکراسی، آموزش و پرورش، روابط اجتماعی و درک اینکه تاب‌آوری توسط چه کسی و چگونه و در چه زمینه‌ای به وجود می‌آید، بسیار مهم می‌باشد. (اندرس،^۳ ۲۰۱۵)

تجربه تحریم‌ها حاکی از آن است که استفاده از تحریم‌ها به عنوان یک ابزار دیپلماتیک عمدتاً از اثربخشی چندانی برخوردار نیست و به این جهت تحریم‌کنندگان می‌کوشند تحریم‌ها را به صورت همه‌جانبه و با مشارکت تمام کشورها اعمال نمایند تا احتمال موفقیت خود را افزایش دهند چرا که دریافته‌اند تحریم‌ها تنها در صورتی می‌تواند به نتیجه رسد که به صورت اجماعی، فراگیر و مداوم بکار رفته و از مشروعیت و اعتبار لازم برخوردار باشد. به هر حال به نظر می‌رسد اعمال تحریم‌های اقتصادی و تجاری همه‌جانبه بیش از آنکه در تغییر رفتار دولت‌ها مؤثر باشد به شهروندان عادی و اقشار آسیب‌پذیر جامعه نظیر بیماران و کودکان آسیب می‌رساند. (منظور و مصطفی پور، ۱۳۹۲)

پیشینه پژوهش

با توجه به نتایج پژوهش آروین و زیاری (۱۳۹۸) با عنوان «سنجش میزان آسیب‌پذیری

^۱-Lucini

^۲-Obriest

^۳-Promberger

^۴-Cretney

^۵-Endress

اجتماعی و تاب‌آوری اجتماعی در برابر زلزله؛ جامعه آسیب‌پذیر و گروه‌های آسیب‌پذیر با دارا بودن ویژگی‌هایی مانند مشارکت، مسئولیت‌پذیری، آگاهی از شرایط خطر می‌توانند خسارات را کاهش دهند. این عوامل در مقوله سرمایه اجتماعی و تاب‌آوری اجتماعی اقرار می‌گیرند. تاب‌آوری اجتماعی نشان از ویژگی‌هایی دارد که افراد و گروه‌ها را در هنگام خطر و بعد از خطر مسنجم و هماهنگ می‌کنند تا اثرات فاجعه را کاهش دهد و سرعت بازیابی و جامعه به حالت قبل از فاجعه را افزایش می‌دهد. همچنین پژوهش ملکی و همکاران (۱۳۹۸) با عنوان «اولویت‌سنجی عوامل مؤثر بر تاب‌آوری اجتماعی در برابر مخاطرات طبیعی با تأکید بر زلزله» نشان داد که از معیارهای مؤثر در تاب‌آوری اجتماعی جهت تقابل با زلزله، سرمایه اجتماعی در رتبه اول و در مراحل بعدی سرمایه انسانی، ویژگی جمعیتی، ویژگی فردی، کیفیت زندگی، امنیت اجتماعی و آمادگی روانی جامعه قرار دارد. همچنین نتایج پژوهش بسطامی‌نیا و همکاران (۱۳۹۷) تحت عنوان «تبیین و تحلیل تاب‌آوری اجتماعی برای مقابله با سوانح طبیعی» حاکی از آن بود که تاب‌آوری اجتماعی به جای یک وضعیت معین یا ویژگی‌های یک نهاد و موجودیت اجتماعی به عنوان یک فرآیند پویا درک می‌شود که در زمان‌ها و مکان‌های مختلف، استراتژی‌ها و برنامه‌های مختلفی برای مقابله با فاجعه دارد. در تاب‌آوری اجتماعی افراد در زمان و مکان زیست محیطی، محیط اجتماعی و نهادی خاص خود مطالعه می‌شوند. به این ترتیب، این یک مفهوم عقلانی است تا یک مفهوم ذاتی. یادگیری اجتماعی، تصمیم‌گیری مشارکتی و فرآیند‌های تحول جمعی به عنوان جنبه‌های اصلی و محوری تاب‌آوری اجتماعی شناخته می‌شوند. تاب‌آوری اجتماعی نه تنها یک مفهوم پویا و رابطه‌ای است بلکه یک نوع درک عمیق سیاسی است.

اسلام‌سجاو و همکاران (۲۰۱۸) در پژوهشی با عنوان «یک بررسی انتقادی از چارچوب‌های ارزیابی تاب‌آوری اجتماعی در مدیریت بلایا» نشان دادند که با توجه به ماهیت چند وجهی مفاهیم تاب‌آوری اجتماعی، در انجام ارزیابی سریع، اما منطقی، دقیق و معنی‌دار از مقاومت اجتماعی در برابر بلایا، مشکلات نظری و عملی مشخصی وجود دارد. بسیاری از شاخص‌های کلیدی فرآیندگرا در چارچوب‌های تاب‌آوری اجتماعی موجود گنجانده نشده‌اند، زیرا به دلیل ماهیت پویا عملیاتی شدن آنها آسان نیست. بنابراین، یک چارچوب جامع تاب‌آوری اجتماعی که بتواند متناسب با زمینه‌های مختلف سازگار شود و با ابزارها و دستورالعمل‌های اندازه‌گیری خاص تلفیق شود، ضروری است. چنین چارچوبی جامع می‌تواند با انطباق آن با ویژگی-

های خاص تاب‌آوری، اندازه‌گیری تاب‌آوری را سازگار کند. همچنین کوک و همکاران (۲۰۱۶) در پژوهشی با عنوان «تاب‌آوری اجتماعی چیست؟ چشم‌انداز محققان، پزشکان مدیریت اضطراری و سیاست‌گذاران در نیوزیلند» به بررسی چابکی تاب‌آوری اجتماعی پرداخته‌اند. بیشترین ویژگی‌های تاب‌آوری اجتماعی ذکر شده در این پژوهش شامل محل اجتماع، حمایت اجتماعی، آگاهی از خطرات و پیامدها، اثربخشی جمعی و احساس اجتماعی است. در نهایت مکین و همکاران (۲۰۱۴) پژوهشی با عنوان «شش ویژگی تاب‌آوری اجتماعی» انجام دادند نتایج پژوهش آنها نشان داد که مفهوم تاب‌آوری در چند وقت اخیر توجه بسیاری را به خود جلب کرده است. با این حال، یک شکاف دانش مشخص با توجه به جنبه‌های تاب‌آوری اجتماعی وجود دارد. این تحقیق شش ویژگی اصلی تاب‌آوری را اجتماعی را شناسایی کرده است، که از شش مورد مطالعه نشان داده شده است که این ویژگی‌ها عبارتند از: دانش، مهارت و یادگیری، شبکه‌های جامعه، ارتباطات مردم، مکان‌ها، زیرساخت‌های جامعه، اقتصاد متنوع و مبتکرانه و حکومت درگیر. مدیران می‌توانند با ادغام مفهوم تاب‌آوری اجتماعی در دستیابی به وظایف موجود خود با تأیید یا استفاده از آن و یا رشد آن، از طریق اقداماتی که این ویژگی‌ها را ترکیب می‌کنند از مزایای آن بهره‌مند شوند.

در این پژوهش، ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی، برای اولین بار در ایران به طور خاص انجام شده است که موجب شده این پژوهش جنبه نوآوری داشته باشد.

سوال پژوهش

الگوی عوامل مؤثر بر ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی کدام است؟

روش شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر جمع‌آوری داده‌ها کیفی و از نظر شیوه اجرا براساس نظریه زمینه‌ای یا گراند تئوری می‌باشد. در روش نظریه زمینه محور یا گراند تئوری نظریه را باید کشف کرد و از طریق گردآوری منظم اطلاعات و تجزیه و تحلیل داده‌هایی که از آن پدیده برآمده است آن را اثبات کرد. (استراوس و کوربین، ۱۳۹۱) مشارکت کنندگان در این پژوهش براساس روش نمونه‌گیری هدفمند به شیوه گلوله برفی شامل خبرگان و صاحب نظران حوزه تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های اقتصادی و سیاسی بودند که براساس اصل و

1- Kwok

2- Maclean

قاعده اشباع نظری به تعداد ۱۵ نفر انتخاب گردیدند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات شامل بررسی متون و مصاحبه نیمه ساختمند بود که پس از تایید روایی جهت اجرای مصاحبه مورد استفاده قرار گرفت. در مجموع ۶۵۰ دقیقه مدت زمان کل مصاحبه بوده است. مصاحبه‌شوندگان براساس آگاهی به موضوع پژوهش برای مصاحبه انتخاب شدند. داده‌های حاصل از هر مصاحبه با استفاده از نرم افزار MAXQDA2018 مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت در فرآیند تحلیل داده‌های کیفی از یک فرآیند کدگذاری سه مرحله‌ای شامل کدگذاری باز، محوری و انتخابی استفاده شد که مختص روش تحقیق کیفی گردند تئوری است. داده‌های پژوهش از طریق تکنیک بازبینی توسط مشارکت‌کنندگان مورد تایید و اعتبار قرار گرفت.

جهت روایی و پایایی در روش گردند تئوری با در نظر گرفتن چهار معیار برای ارزیابی نتایج به دست آمده ارائه می‌شوند که عبارت‌اند از؛ باورپذیری^۱، انتقال پذیری^۲ و وابستگی^۳ و اعتماد پذیری^۴ می‌باشد. باور پذیری به بازنمایی کافی سازه اجتماعی که محقق در پی بررسی آن است، اشاره می‌کند و برای باورپذیر کردن نتایج، چندین راهبرد را می‌توان به کار گرفت: بررسی و درگیری طولانی مدت با داده‌ها، مشاهده مستمر، سه سوزی سازی، تحلیل داده‌های متضاد، بررسی تفسیرهای داده‌های خام و گفتگو با همکاران می‌باشد؛ انتقال پذیری: مشابه تعمیم پذیری نتایج در رویکرد کمی به پژوهش است. وابستگی: به ثبات نتایج در طول زمان اشاره می‌کند و تاییدپذیر بودن این مولفه به میزان تایید ویژگی‌های داده‌های مورد بررسی پژوهشگر توسط خوانندگان اشاره می‌کند. (مومنی‌راد، ۱۳۹۲) در این پژوهش جهت اعتباربخشی به مدل از راهبرد تحلیل مقایسه مداوم (CCDA) صورت گرفته است و پژوهشگر با رفت و آمد مکرر میان مراحل کدگذاری با پرسش‌های مجدد و مقایسه مجدد نسبت به دقت، سازگاری، ثبات، معناداری و قابل بررسی بودن الگو و یافته‌های پژوهش اطمینان حاصل کرده است. تا نیل به این مرحله، با روش CCDA اصلاح‌های لازم صورت گرفته است و در نتیجه الگوی نهایی هم از تراکم مفهومی و از تمایز مفهومی برخوردار شده است و بدین ترتیب قدرت توضیح دهنده‌گی لازم را دارا شده است. (فرستخواه، ۱۳۹۵)

یافته‌های پژوهش

الگوی عوامل مؤثر بر ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی که مطابق داده‌های بدست آمده از مصاحبه‌های پژوهشی که با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA2018

1-credibility

2-transferability

3-dependability

4-conformability

به اجرا درآمد، داده‌های خلاصه شده در مرحله کدگذاری انتخابی به ۶ بعد؛ پدیده محوری، شرایط علی، شرایط زمینه‌ای، عامل مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها و نتایج طبقه‌بندی گردید. این یافته‌ها در قالب جدول ۱ نمایش داده شده است.

جدول ۱- ابعاد و مولفه‌ها و زیرمولفه‌های الگوی عوامل مؤثر بر ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی

ابعاد	مولفه‌ها	زیر مولفه‌ها	
پدیده محوری	برابری و عدالت اجتماعی	دسترسی منصفانه به نیازها و خدمات اساسی	
		شمول و برابری جامعه	
	سرمایه اجتماعی	حمایت اجتماعی همبستگی اجتماعی	
شرایط علی	سازماندهی مخاطرات و تهدیدات	ارزیابی خطر مدیریت خطر و کاهش آسیب پذیری آمادگی و واکنش	
		ساختار اجتماعی	خصوصیات جمعیتی ساختار خانوادگی
	باورها و ارزش‌های جامعه	تاب‌آوری اقتصادی	باورها و هنجارهای فرهنگی محلی باورها و هنجارهای مذهبی ارزش‌ها و نگرش‌های جامعه ثبات اقتصاد کلان انعطاف پذیری اقتصاد
بسترهای قانونی			سیاست‌ها قوانین و مقررات
زیرساخت‌های اجتماعی			زیرساخت اجتماعی سخت زیرساخت اجتماعی نرم
عامل مداخله‌گر	جایگاه کشور در منطقه و جهان	تعامل مناسب با کشورهای همسایه نقش آفرینی کشور در فضای جهانی	
راهبردها	توسعه سرمایه انسانی	آموزش و یادگیری انعطاف‌پذیری افراد	
	مشارکت جامعه	مشارکت سیاسی مشارکت در امور عمومی	
	ساختارها و فرآیندهای حاکمیتی فراگیر	سیاست‌ها و فرآیندهای حل مسئله دموکراتیک و مشارکتی ایجاد و تقویت نهادهای محله‌ای	
پیامدها و نتایج	توسعه پایدار کشور	توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور توسعه سیاسی کشور	
	ارتقای ظرفیت جامعه در مواجهه با بحران‌ها	افزایش ظرفیت و توانمندی مردم	
		مقاومت در برابر شوک‌های خارجی	
		آمادگی روانی اجتماعی	

ارائه الگوی عوامل مؤثر بر ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی

بر اساس مصاحبه نیمه ساختاریافته با خبرگان که تعداد آنها ۱۵ نفر بود و بر اساس استخراج کدها بر اساس روش گرنند تئوری، ۶ بعد و ۱۴ مولفه و ۳۱ زیرمولفه برای مقوله اصلی -یعنی ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی - از صحبت‌های مصاحبه شوندگان پیاده سازی و استخراج شد.

اولین بعد پدیده محوری است که شامل مولفه‌های؛ برابری و عدالت اجتماعی، سرمایه اجتماعی و سازماندهی مخاطرات و تهدیدات می‌شود.

دومین بعد شرایط علی است که شامل مولفه‌های؛ ساختار اجتماعی، باورها و ارزش‌های جامعه و تاب‌آوری اقتصادی می‌شود.

سومین بعد شرایط زمینه‌ای است که شامل مولفه‌ها؛ بسترهای قانونی و زیرساخت‌های اجتماعی می‌شود.

چهارمین بعد عامل مداخله‌گر است که شامل مولفه؛ جایگاه کشور در منطقه و جهان می‌شود.

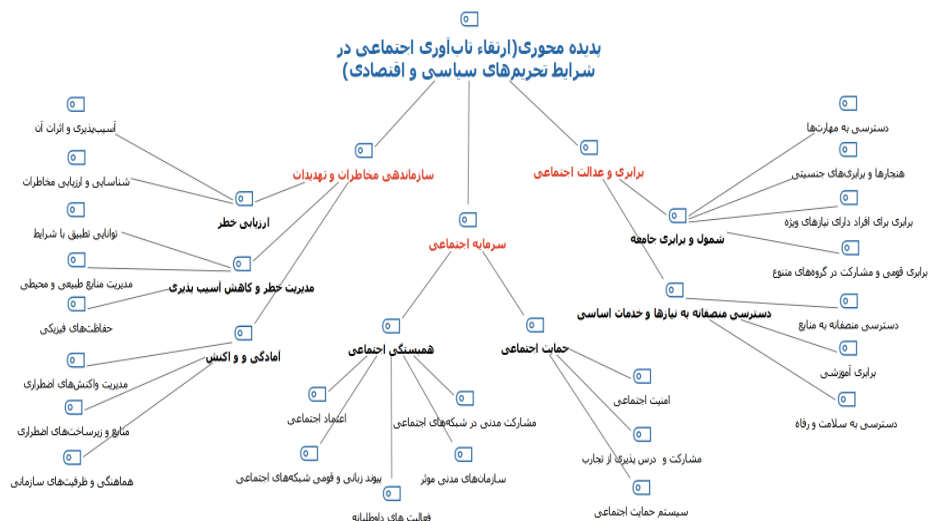
پنجمین بعد راهبردها است که شامل مولفه‌های؛ توسعه سرمایه انسانی، مشارکت جامعه و ساختارها و فرآیندهای حاکمیتی فراگیر می‌شود.

و در نهایت ششمین بعد پیامدها و نتایج است که شامل مولفه‌های؛ توسعه پایدار کشور و ارتقای ظرفیت جامعه در مواجهه با بحران‌ها می‌شود.

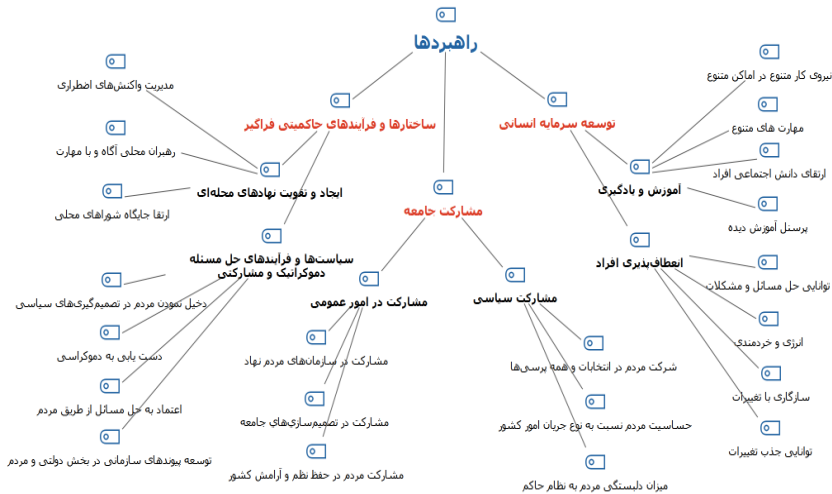
مولفه‌ها، زیر مولفه‌ها و شاخص‌های هر یک از ابعاد که براساس نرم‌افزار MAXQDA2018

مورد تحلیل قرار گرفت در زیر نمایش داده می‌شود:

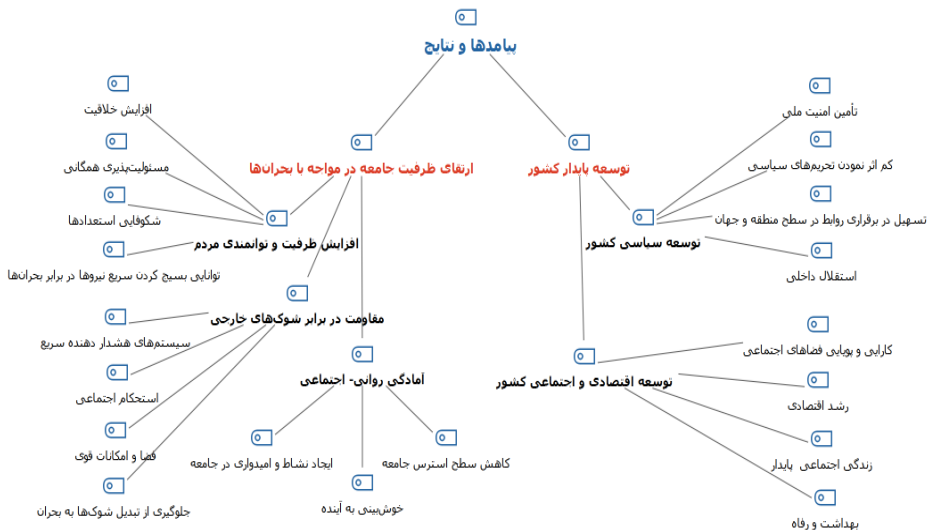
شکل ۱- مؤلفه‌ها، زیرمولفه‌ها و شاخص‌های پدیده محوری (ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی)

شکل ۵- مؤلفه‌ها، زیرمؤلفه‌ها و شاخص‌های راهبردها

شکل ۶- مؤلفه‌ها، زیرمؤلفه‌ها و شاخص‌های پیامدها و نتایج

بحث و نتیجه‌گیری

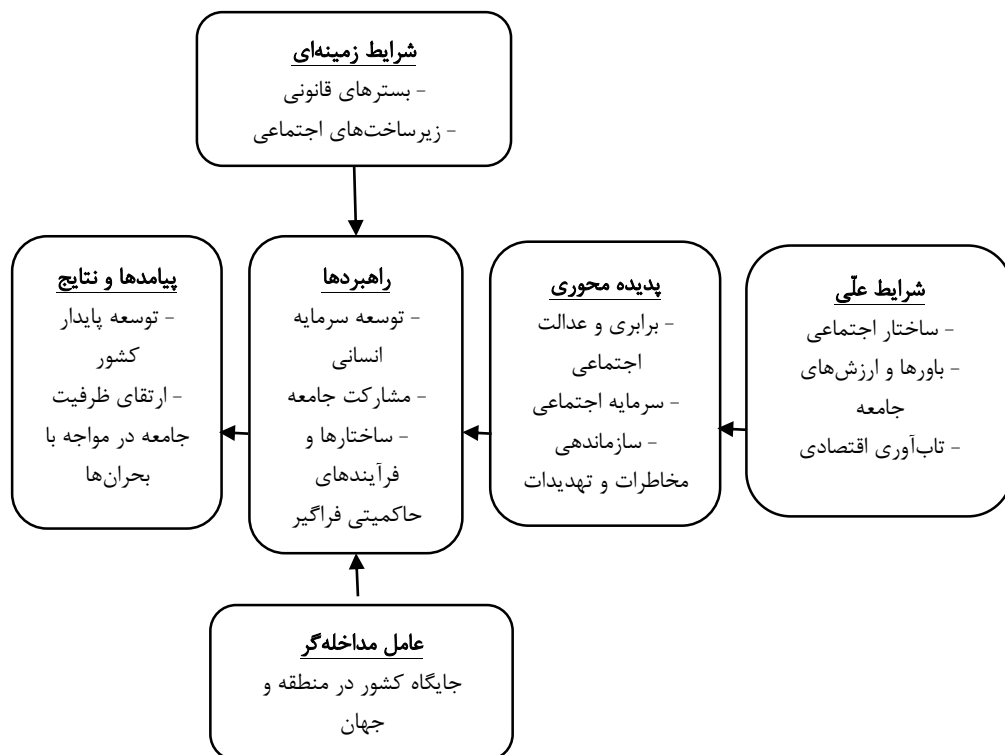
بحران‌ها و تنش‌های پی‌درپی اقتصادی و سیاسی در دنیا، ضرورت بحث و پرداختن به نظریات و ایده‌های انعطاف‌پذیری و تاب‌آوری را در زمینه‌های مختلف اقتصادی و سیاسی و البته اجتماعی را سبب شده است. به نحوی که بسیاری از جوامع جهت دستیابی به توسعه و موفقیت، پیاده‌سازی سیاست‌های تاب‌آوری در برابر تغییرها و آسیب‌ها را در دستور کار خود قرار داده‌اند. از آنجایی که آسیب‌ها و بحران‌های اجتماعی و در نهایت برهم خوردن رفاه اجتماعی، یکی از تبعات سنگین بحران‌های اقتصادی است، ضرورت ورود ادبیات تاب‌آوری به برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی به امری غیر قابل اجتناب تبدیل شده است. به طوری که امروز

تلاش تصمیم‌گیران جهت بازسازی روش‌ها و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی در مواجهه و مقابله با فشارها و تنش‌ها امری مشهود و قابل بررسی است. در نهایت این‌گونه می‌توان استنباط کرد که با افزایش مقاوم‌سازی و ایجاد ثبات و سازگاری در برابر تنش‌ها، ریسک و خطرات، می‌توان ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های یک جامعه را بازسازی کرد و از آنها در برابر شوک‌های پیش‌بینی نشده استفاده کرد. در این صورت هرچه انعطاف‌پذیری سیستم اجتماعی بیشتر باشد، آسیب‌پذیری اجتماعی آن جامعه از بحران‌ها و تنش‌ها کاهش خواهد یافت. (سام‌آرام و منصور، ۱۳۹۶)

به منظور رسیدن به هدف پژوهش که تعیین ابعاد و مولفه‌ها و زیرمولفه‌های ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی و همچنین ارائه مدل مناسب بود، پس از انجام مصاحبه، ابتدا با تفکیک متن مصاحبه به عناصر دارای پیام در داخل خطوط یا پاراگراف تلاش شد تا کدهای آن استخراج شوند. متن هر مصاحبه چندبار خوانده و جملات اصلی آن استخراج شد و به صورت کدهایی ثبت گردید. این فرآیند به صورت کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی انجام شد. به طور کلی، نتایج به دست آمده از مصاحبه‌ها که بر اساس دیدگاه خبرگان در ۶ بعد اصلی؛ پدیده محوری (ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم-های سیاسی و اقتصادی)، شرایط علی، شرایط زمینه‌ای، عامل مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها و نتایج و ۱۴ مولفه شناسایی شد.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که در کل، تحقیق کاملی مبنی بر ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در حوزه تحریم‌های سیاسی و اقتصادی با توجه به بررسی‌های انجام شده توسط پژوهشگر در ایران انجام نشده است و مقاله حال حاضر بر مبنای ابعاد، مولفه مطرح شده در جهان در مولفه-های مورد بررسی جمع‌آوری شده است و نتایج آن می‌تواند باعث ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی در آینده شود.

بنابراین به عنوان یافته کلیدی مقاله حاضر می‌توان گفت که الگوی پیشنهادی این پژوهش برای ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی را می‌توان به صورت زیر ارائه کرد:

در نهایت به بحث و نتیجه‌گیری در خصوص هر کدام از ابعاد و مولفه‌های الگو (به عنوان الگوی پیشنهادی مستخرج از این پژوهش) بر اساس نتایج کیفی تحقیق پرداخته شده است: مولفه‌هایی مانند برابری و عدالت اجتماعی، سرمایه اجتماعی و سازماندهی مخاطرات و تهدیدات جزء اجزای اصلی مفهوم ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی هستند. این یافته متناسب با پژوهش رضایی (۱۳۸۹) و کوک و همکاران (۲۰۱۶) می‌باشد. همچنین عواملی که باعث ارتقاء یا عدم ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی می‌شوند و باید مورد توجه قرار بگیرند، عبارتند از ساختار اجتماعی، باورها و ارزش‌های جامعه و تاب‌آوری اقتصادی است که لزوم توجه مناسب را در این حوزه بسیار چشمگیر کرده است. از طرفی بر توجه به عوامل و شرایط زمینه‌ای که می‌تواند همه ابعاد و مولفه‌های تاب‌آوری اجتماعی را تحت تاثیر قرار دهد، بسیار حیاتی است. این شرایط زمینه‌ای شامل؛ بسترهای قانونی و زیرساخت‌های اجتماعی شدند. در این بین راهبردهایی وجود دارند که در کنش با تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی هستند که شامل؛ توسعه سرمایه انسانی، مشارکت جامعه و ساختارها و فرآیندهای حاکمیتی فراگیر می‌باشد. شرایط و عوامل دیگری نیز وجود دارند که تحت عنوان متغیرها یا عامل مداخله‌گر نام برده می-

شود، این عامل بر رابطه بین پدیده محوری و راهبردها و همچنین رابطه بین پیامدها و راهبردها، تاثیرگذار بوده یا به اصطلاح نقش مداخله‌گر را ایفا می‌کنند، توجه به این عامل در شرایط بحرانی بسیار حایز اهمیت است، این عامل شامل؛ جایگاه کشور در منطقه و جهان می‌باشد. در این پژوهش پیامدها و نتایجی شامل؛ توسعه پایدار کشور و ارتقای ظرفیت جامعه در مواجهه با بحران‌ها شناسایی شدند. در مجموع این یافته‌ها متناسب با پژوهش‌های آروین و زیاری (۱۳۹۸)، ملکی و همکاران (۱۳۹۸)، بسطامی نیا و همکاران (۱۳۹۷)، اسلام‌سجا و همکاران (۲۰۱۸) و مکین و همکاران (۲۰۱۴) می‌باشد.

در نهایت می‌توان گفت لزوم توجه سیستمی و همه جانبه به همه ابعاد و مولفه‌های الگوی عوامل مؤثر بر ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی الزامی بوده و باعث همبستگی اجتماعی مناسب در شرایط بحرانی از جمله تحریم‌ها می‌شود که موجب می‌شود کشور در شرایط آسیب‌پذیر و بحرانی متحمل زیان کمتری شده و همچنین ظرفیت جامعه را برای مواجهه با بحران‌ها ارتقاء داده و توسعه پایدار را به دنبال خواهد داشت.

پژوهشگر امیدوار است که با شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های عوامل مؤثر بر ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی و ارائه الگوی پیشنهادی، بستر مناسبی برای تحقیقات آتی در این زمینه فراهم نماید. لذا به پژوهشگران دیگر توصیه می‌شود:

- تحقیقی با هدف بررسی اثربخشی برنامه‌های ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی در کشور صورت گیرد.

- تحقیقی با هدف پیاده سازی و ارزشیابی برنامه‌های ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی در شرایط تحریم‌های سیاسی و اقتصادی انجام شود و موانع پیش‌رو مورد بررسی قرار گیرد.

حرکت به سوی هر هدفی، توسط محدودیت‌ها و مشکلات دچار کندی یا توقف می‌شود. این محدودیت‌ها شامل؛ زمان‌بر بودن پروسه‌ی پژوهش، عدم همکاری گزینش‌شدگان برای مصاحبه‌های عمیق نیمه ساختاریافته، عدم ارائه اطلاعات مورد نیاز به واسطه دستورات مدیران ارشد و عدم اعتماد مصاحبه شونده‌گان به پژوهشگر در راستای عدم انتشار مصاحبه‌های ایشان نیز گریبانگیر پژوهشگر بود. بزرگترین مشکل پژوهشگر در اثنای انجام پژوهش حاضر، شناسایی و برقراری ارتباط با مطلعان کلیدی فرآیند مورد مطالعه بود.

منابع فارسی

کتب

- آنسلم استراوس، جولیت کربین (۱۳۹۱)، مبانی پژوهش کیفی (فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای)، ترجمه ابراهیم افشار، تهران: نشر نی
- ایزدی، محسن (۱۳۸۷)، پیدایش و گسترش بحران مالی در جهان و اثرات آن بر اقتصاد ایران، تهران: موسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد
- حسینی‌المدنی، سیدعلی (۱۳۹۵)، تاب‌آوری (فردی، خانوادگی و اجتماعی)، چاپ اول، تهران: نشر دانش
- عادل پیغامی و همکاران (۱۳۹۴)، مقاوم سازی اقتصادی ادبیات متعارف؛ مبادی علمی و نظری، تاب‌آوری و آسیب‌پذیری، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۵)، روش تحقیق کیفی در علوم اجتماعی با تاکید بر نظریه پایه (گرند تئوری، GMT)، تهران: انتشارات آگاه

مقالات

- امیر بسطامی نیا و همکاران (۱۳۹۷)، تبیین و تحلیل تاب‌آوری اجتماعی برای مقابله با سوانح طبیعی، فصلنامه دانش پیشگیری و مدیریت بحران، ۸(۳)
- بهروزی‌فر، مرتضی (۱۳۸۳)، اثر تحریم‌های یک جانبه امریکا بر اقتصاد بازرگانی ایالات متحده و بازارهای جهانی انرژی، فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، ۳۳
- پروین پرتوی و همکاران (۱۳۹۵)، طراحی شهری و تاب‌آوری اجتماعی محله جلفای اصفهان، نشریه معماری و شهرسازی، ۱۷
- داود منظور، منوچهر مصطفی‌پور (۱۳۹۲)، بازخوانی تحریم‌های ناعادلانه: ویژگی‌ها، اهداف و اقدامات، فصلنامه سیاست‌های مالی و اقتصادی ویژه نامه کارنامه اقتصادی دولت، ۱(۲)
- غلامرضا پورحیدری، بحران‌الدین ولدبیگی (۱۳۹۳)، تاب‌آوری بحران الزامی ملی، (چاپ اول)، تهران: اوریج ایرانیان با همکاری انجمن علمی مدیریت بحران ایران
- عزت‌الله سام‌آرام، سمانه منصوری (۱۳۹۶)، تبیین و بررسی مفهوم تاب‌آوری اجتماعی و ارزیابی تحلیلی شاخص‌های اندازه‌گیری آن، فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۸(۳۲)
- کیال، علی (۱۳۸۷)، پیامدهای بحران اقتصادی غرب بر اقتصاد کشور، فصلنامه تدبیر، ۲۰۰
- محمود آروین، کرامت‌الله زیاری (۱۳۹۸)، سنجش میزان آسیب‌پذیری اجتماعی و تاب‌آوری اجتماعی در برابر زلزله، فصلنامه علمی-پژوهشی امداد و نجات، ۱۰(۳۷)

- مومنی‌راد، اکبر (۱۳۹۲)، تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج، فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی، (۱۴)

پایان نامه

- رضایی، محمدرضا (۱۳۸۹)، تبیین تاب‌آوری اجتماعات شهری به منظور کاهش اثرات سوانح طبیعی (زلزله)؛ مطالعه موردی: کلانشهر تهران، رساله دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تربیت مدرس تهران

English Resources

Book

- Blanchard, O., & Katz, F. (1992), **Regional Evolutions. Brookings Papers on Economic Activity**, (1): 1-75. Washington: Brookings Institution
- Lucini, B. (2015), **Disaster resilience from a sociological perspective: Exploring three Italian earthquakes as models for disaster resilience Planning**. New York: Springer Science & Business
- Promberger, M. (2014), **Patterns of Resilience during Socioeconomic Crises among Households in Europe (RESCuE)**, Concept, Objectives and Work Packages of an EU FP 7 Project

Articles

- Cretney, R. M. (2016), **local responses to disaster: the value of community led post disaster response action in a resilience framework**, Disaster prevention and management, 25 (1)
- Endress, M. (2015), **The social constructedness of resilience**, Social Sciences, 4 (3)
- Feyrer, J., Sacerdote, B., & Stern, A. (2007), **A Study of Cities and Counties That Lost Steel and Auto Jobs in the 1980s**. Brookings-Wharton Papers on Urban Affairs, (41). Washington: Brookings Institution
- Kwok, A., Doyle, E., Becker, J., Johnston, D., & Paton, D. (2016), **What is 'social resilience'?** Perspectives of disaster researchers, emergency management practitioners, and policymakers in New Zealand. International Journal of Disaster Risk Reduction, (19)
- Nation Research Council. (2010), **Private- public sector collaboration to enhance community disaster resilience**. A workshop report: Washington, DC: NAP
- Obrist, B., Pfeiffer, C., & Henley, R. (2010), **Multilayered social resilience: A new approach in mitigation research**. Progress in Development Studies, 10 (4)
- Rose, A., & Liao, Y. (2005), **Modeling Regional Economic Resilience to Disasters: A Computable General Equilibrium Analysis of Water Service Disruptions**, Journal of Regional Science, (45)